

Polgár Anikó: *Ráfogások Ovidiusra. Fejezetek az antik költészet magyar fordítás- és hatástörténetéből*

Az utóbbi években – és ez örömteli fejlemény – rendkívüli mértékben meglevevődött az antik irodalom magyar fordítástörténetével kapcsolatos szakmai diskurzus. Ennek persze megvoltak a maga fontos 20. századi előzményei, ám ezek – mint pl. a híres Horatius-vita az 1960-as években – elsősorban a „milyen a jó fordítás” normatív kérdéséhez kapcsolódtak, s a múltbeli teljesítményeket mindenekelőtt ebből a szempontból, követendő és kerülendő példák után kutatva mérlegelték. A 21. század kezdetén irodalomtörténészek és klasszika-filológusok példaértékű együttműködése kellett ahhoz, hogy ezt a megközelítést meghaladva egy olyan, alapvetően recepcióesztétikai meghatározottságú fordítástörténeti paradigma alakuljon ki, amely alkalmas az antik irodalom magyar fordítástörténetének korszerű történeti vizsgálatára. A „paradigma” az alábbi összetevők szerencsés kombinációjából jött létre: a fordítástörténet elméleti belátásai; a magyar irodalomtörténet módszertani megfontolásai; a klasszika-filológia antik irodalommal kapcsolatos történeti és interpretatív diskurzusai; az antik irodalom magyar nyelvű megszólaltatásával kapcsolatos ezredfordulós dilemmák. A Ritoók Zsigmond által vezetett nagyszabású kutatási program (*Fordítás, közvetíthetőség és kulturális identitás*) irodalomtörténész és klasszika-filológus résztvevői – többek között Jeney Éva, Józán Ildikó, Ferenczi Attila, Hajdu Péter és nem utolsósorban Polgár Anikó – ennek a paradigmának a keretében több fontos gyűjteményes kötettel lendítették előre a fordítástörténeti- és elméleti kutatást, természetesen nem pusztán az antik irodalomra koncentrálván.¹

Polgár Anikó első monográfiája² ennek a vállalkozásnak nemcsak inspirációt jelentett, hanem végig állandó hivatkozási pontja maradt: a *Catullus noster* úgy elemezte végig Csengeri Jánostól egészen Kovács András Ferencig a 20. századi magyar köl-

¹ Lásd a Balassi Kiadó *Pont Fordítva* sorozatának számos kötetét, az antik irodalom fordításához elsősorban a két alábbi tanulmánykötetet: *Papirgaluska. Tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításáról*, szerk. HAJDU Péter – POLGÁR Anikó, Balassi, Budapest, 2006; *A klasszikusok magyarul*, szerk. HAJDU Péter – FERENCZI Attila, Balassi, Budapest, 2009.

² POLGÁR Anikó, *Catullus noster: Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*, Pozsony, Kalligram, 2003.

tészet Catullus-fordításait és -átköltéseit, hogy eközben egyszerre szól hozzá a Catullus-filológia, a modern magyar irodalomtörténet és a fordításelmélet legégetőbb kérdéseire, érvényes tanulságokkal szolgálva mindhárom vonatkozásban. A 20. század „domesztikációs”, „integrációs” és „rekonstrukciós” fordítási modelljeiről alkotott koncepciója, melyet az antik és a 20. századi költői szövegek közötti dialógus érzékeny értelmezései támasztanak alá, visszatérő hivatkozások tárgyává vált a szakmai diskurzusban.³ A *Catullus noster* tehát – mint egy jelentős tudományos vállalkozás hatástörténetileg paradigmaképzőnek bizonyult egyik kiindulópontja – olyannyira szerencsés csillagzat alatt született, hogy talán igazságtalannak tűnik, teljes mértékben mégsem megkerülhető a szerző második, tavaly napvilágot látott monográfiáját, mely jelen írás tárgya, a Catullus-könyv tükrében értékelni.

A *Ráfogások Ovidiusra* című kötet persze műfajában is eltér a korábbiától: jóllehet a Jékely Zoltántól kölcsönzött szellemes cím a 2003-ashoz hasonló monográfiát sejtet, az óvatosan megfogalmazott alcím (*Fejezetek az antik költészet magyar fordítás- és hatástörténetéből*) már inkább tanulmánykötetre utal. Az egyes fejezetek – megfelelően ennek az átmeneti műfaj sejtető címadásnak – kivétel nélkül megjelentek már korábban is tanulmány formájában, ugyanakkor az első négy egység koherens témát tárgyal: Ovidius magyar fordítás- és hatástörténetének bizonyos epizódjait a 17. és 19. század közötti időszakból, míg az ötödik részben (a zárszót is ideszámítva) általánosabb fordításelméleti- és történeti kérdéseket boncolgató tanulmányok kaptak helyet. Érdemes megvizsgálni azokat a dilemmákat, amelyeket a kötet zárszavaként közölt tanulmányban a szerző részben maga is elismer és reflektál, s amelyek megítélésem szerint (a korábbihoz képest kevésbé koncentrált és kompakt témaválasztás, illetve a monográfia és tanulmánykötet átmeneteként jellemezhető műfaj mellett) hozzájárulnak ahhoz, hogy a *Ráfogások Ovidiusra* fordítástörténeti, illetve fordításértelmezői teljesítménye sajnálatos módon elmarad attól, amelyet a Catullus-kötetben megtapasztalhattunk.

Az első dilemma a fordítási modellek történetiesítésében rejlő veszély, amely összekapcsolódik az irodalomtörténeti nagynarratívák megerősítésének veszélyével. Ez a probléma legerősebben a kötet I. részében jelentkezik, ahol a 17–18. századi heroidafordítások (Gyöngyösi István, Ányos Pál, a Lévai Névtelen, Dayka Gábor) összehasonlítása elkerülhetetlenül olyan kategóriákhoz – és az ezekhez társított szövegkezelési modellekhez – csatol vissza, mint „barokk”, „reneszánsz”, „klasszicista” irodalom. Gyöngyösi és a Lévai Névtelen fordításának összehasonlítása során például a szerző önkéntelenül szembeállítja egymással a pretextushoz való, a barokkra jellemző viszonylagos hűséget (Gyöngyösi) és a reneszánsznak tulajdonított szabad szövegkezelést (Lévai Névtelen), miközben természetesen többször is elismeri, hogy mindenekelőtt műfaji különbségről van szó: ha a barokk költő szövege nem is felel meg a műfordítás modern eszméjének (nem is felelhet meg, hiszen a mű modern fogalma sem áll még rendelkezésre), minden retorikai amplifikációval, morális átértelmezéssel stb. együtt

³ A nagyszabású kritikai visszhangból most csak SZILÁGYI János György 2004-es kritikai esszéjét emelném ki, amely a *Catullus noster* apropóján íródott; lásd legutóbb a szerző tanulmánykötetében: *A tenger fölött*, Gondolat, Budapest, 2011, 226–232.

(amelyeket Polgár Anikó alapos elemzések sorában tárgyal) mégiscsak fordításnak tekinthető, miközben a Lévai Névtelen esetében egy ovidiusi szövegbazisra épített széphistóriáról van szó. Az összehasonlítás elve folytatódik Ányos Pál esetében is, akinek fordítását Gyöngyösiével veti össze a szerző, természetesen érdekes eredményekre jutva: a felülrás és korrekció igényét kimutatva. Ezzel a módszerrel kapcsolatban nemcsak azt tehetjük kritika tárgyává, hogy (néha a körben forgó érvelést sem elkerülve) szükségképpen a hagyományos irodalomtörténeti narratívák korszak- és stíluskonstrukcióit erősíti meg, hanem azt is, hogy a fordításszövegek szoros olvasata során felfedezett jelenségeket rögtön irodalomtörténeti horizontba helyezi, és nem időzik el ezek értelmező továbbgondolásánál. Az a Polgár Anikó által nagyon precízen kimutatott eljárás például, ahogyan a fordítók integrálják (vagy nem, illetve más-képp integrálják) szövegükbe a Heinsius-féle 16. századi Ovidius-kiadás ún. prózai *argumentumait* és jegyzetanyagát, nemcsak a barokk és a reneszánsz szövegkezelés eltéréseinek szempontjából lehetne érdekes, hanem általában véve is felvethetné főszöveg és kommentár, textus és paratextus változó viszonyának problémáját, további filológia- és olvasástörténeti horizontokat megnyitva.

A fordítástörténet-írás egy másik, és e kötetben még erősebben reflektált dilemmája a fordításoknak (a célszövegeknek) a pretextusokkal (a forrásszövegekkel) való összevetéséből fakad, amely természetesen elkerülhetetlen művelet, ugyanakkor magában hordja egyrészt annak a veszélyét, hogy a fordítások értelmezésének (ha nem is megítélésének) kritériumává az eredetihez való hűség mértéke válik, másrészt az ún. cél-elvűségnek az ettől elválaszthatatlan problémáját: hogy ti. a korábbi fordítások az értékelésben alulmaradnak a későbbi, „rekonstruktív” – és saját korukban az átdolgozásokkal, átköltésekkel stb. versengő – műfordításokkal szemben. Ezekkel a szinte elkerülhetetlen veszélyekkel Polgár Anikó hol sikeresebben, hol kevésbé sikeresen birkózik meg. Kevésbé sikeres megbirkózásról elsősorban akkor beszélhetünk, amikor a fordítások tárgyalása alapvetően kimerül az eredetivel való összevetésben. Erre több példát is láthatunk a II. részben, de különösen a Dugonics András fordításait elemző két tanulmány esetében: az ígéretes kezdet után – ahol izgalmas fejtegetések olvashatók az antikvitás keresztényiesítésének retorikai stratégiáiról és a „magyar aranykor” megkonstruálásáról a *Trója veszedelmével* összefüggésben – az Ovidius-fordítások elemzése alapvetően nem lép túl forrás- és célszöveg egybevetésén, amelynek tanulságai – például Arachne történetének a magyar olvasó igényeinek megfelelő hangulatos mesevé való áthangszerelése Dugonicsnál – kétségkívül érdekesek, ám voltaképp nem lépnek túl a „barokk” formai jegyek újrafelfedezésén az egyes fordítói műveletekben. A fordítás elemzésére vonatkozó olyan kulcsszavak, mint „stílusváltás és redukció”, „arányok és aránytalanságok”, „tömörítés és deszexualizálás” már önmagukban is jelzik egy ilyen fordítástörténeti munka lehetőségeit, de egyben korlátait is: a kaján olvasóban az a gondolat fogalmazódhat meg, hogy itt olyasféle „összehasonlítgatásról” van szó, amelyet a megfelelő nyelvi ismeretek birtokában bárki el tudna végezni, s amelyhez nem feltétlenül lenne szükség arra a kiemelkedő fordítástörténeti és -értelmezői kompetenciára, mellyel Polgár Anikó minden kétséget kizáróan rendelkezik. Ennek tükrében nem meglepő, hogy a II. rész tanulmányai akkor válnak sokkal távlatosabbá,

amikor a barokk szerzők „önálló alkotás” és „fordítás” határmezsgyéjén elhelyezhető műveiről van szó, hiszen itt forrás- és célszöveg összehasonlítása helyett az átkontextualizáló tendenciák gondos számbavétele kerül előtérbe. Polgár Anikó segítségével itt bepillantást nyerhetünk egy olyan irodalmi kultúrába, amely a legváltozatosabb formában és következményekkel használta „nyersanyagként” a klasszikus auktorokat, többek között Ovidiust is. Ennek megfelelően a Gyöngyösi István-féle *Charicidia* „ovidiusi betétjének”, Pyramus és Thisbe transzformált történetének ismertetésekor, vagy éppen a III. részben olvasható, az Ovidius-életrajzot feldolgozó (*Nasonak számkivetése*), illetve ovidiusi pretextusokat mozgató (Szathmári Paksi Sámuel, *Elvádolt ártatlanság*) iskoladrámák elemzésekor annak lehetünk szemtanúi, ahogy egy-egy ovidiusi narratíva a 18. századi magyar irodalom közegében új jelentésekkel telítődik, s mindennek nemcsak irodalomtörténeti, de változatos művelődéstörténeti (olvasástörténeti, oktatástörténeti stb.) kontextusaival is megismerkedhetünk.

Ezen a ponton kell felvetnem egy harmadik problémát, amely az előzőektől eltérően nem a fordítástörténet-írásba mintegy belekódolt, a szerző által is reflektált dilemmából adódik. Sajnálatos módon – szemben a *Catullus noster* című monográfiával, amelynek értelmezői teljesítménye éppen azért olyan kiemelkedő, mert egy érzékeny Catullus-olvasaton nyugszik, illetve a klasszika-filológiai Catullus-szakirodalom belátásait is érvényesíti a 20. századi fordítások és átköltések értelmezéséhez – a *Ráfogások Ovidiusra* Ovidius-olvasata összességében sokkal szegényesebb, ami nem jár következmények nélkül a fordítások és átköltések vonatkozásában sem. Polgár Anikó jó néhány, itt érintett Ovidius-szöveggel kapcsolatban láthatóan nem alakította ki saját interpretációját, ami elválaszthatatlan attól, hogy a – teljes körűen egy ilyen munkában természetesen feldolgozhatatlan – értelmező szakirodalmat sem vette megfelelően tekintetbe. A *Metamorphoses* vonatkozásában például legtöbbször kizárólag a magyar nyelvű szakirodalomra, valamint a *Cambridge Companion to Ovid* egyes tanulmányaira hivatkozik:⁴ nem meglepő ennek fényében, hogy viszonylag kevés derül ki az ovidiusi szöveg értelemléteiből Tereus, Arachne, Pyramus és Thisbe vagy éppen a világkorszakok története kapcsán. Ez azért meglepő, mert az átváltozástörténeteket feldolgozó ovidiusi mű a mai latin filológia egyik „sztárja”, amelyről folyamatosan jelennek meg újabb és újabb, gondolatébresztő tanulmányok: ezek némelyike az itteni értelmezéseket is megtermékenyíthette volna. Ennél sokkal többet tud ez a munka a *Heroides*-ről (hősnők levelei) és az *Amores*-ről (szerelmi elégiák). Bizonyosan nem véletlen, hogy a kötet legjobban sikerült tanulmánya az *Erotikus félhomály és profán epifánia* (a IV. részben), amely az *Amores* 1, 5 fordításait tekinti át úgy, hogy képes egyben látni a rafinált római szerelmi elégiát, ennek legfontosabb klasszika-filológiai értelmezéseit, illetve magyar fordítás- és recepciótörténetét. Ez a tanulmány történeti és interpretációs hozadékában, valamint (nem utolsó sorban) lebilincselő olvashatóságában a *Catullus noster* szellemét idézi meg a *Ráfogásokban*, ami talán azzal is összefüggésben áll, hogy Polgár Anikó az antik irodalmon belül az erotikus és szerelmi költészet iránt rendelkezik a legtartósabb és legelmélyültebb érdeklődéssel. Ugyanakkor ennek az elemzés-

⁴ *Cambridge Companion to Ovid*, szerk. Philip HARDIE, Cambridge UP, Cambridge, 2002.

nek a sikere rávilágít arra, milyen lehetőségek rejlenek ebben az anyagban, amelyet a szerző bizonyos pontokon (a leglátványosabbban éppen itt) megfelelően kiaknáz, ám néha hiányérzetet hagy az olvasóban. Sietek leszögezni: az anyagot ezekben az esetekben is tökéletesen előkészítette, amelynek megfelelő, interpretatív kiaknázására remélhetőleg újabb tanulmányokban – akár az itt ismertetett példák, akár újabbak mentén – fog hamarosan sor kerülni. Éppen az *Amores* kapcsán kell megemlékeznünk a kötet egyik legjelentősebb filológiai hozadékaról, Fekete János kéziratos *Amores*-fordításainak közléséről és kommentárjáról (ugyancsak a IV. részben), amely a szónak minden értelmében hozzáférhetővé teszi a kutatás számára Ovidius 18. századi magyar fordítástörténetének egy igen fontos és értékes dokumentumát.

A *Ráfogások Ovidiusra* értékes, a további kutatás számára számtalan előkészítő munkát elvégző fordítástörténeti munka, mely problémátlanul illeszti be Ovidius 17. és 19. századi magyar fordítás- és hatástörténetét a magyar irodalomtörténet legkorszerűbb narratíváiba, élénk párbeszédben a legfrissebb kutatási eredményekkel. Azt a recepcióesztétikai paradigmát ugyanakkor, amelyet az antik költészet magyar fordítástörténetének kutatásában mindenekelőtt éppen ő dolgozott ki *Catullus noster* című munkájával, a fent jelzett problémák folytán (a fordítási modellek történetiesítésének veszélyei, a forrás- és célszöveg összehasonlításába kódolt célelvőség, valamint a forrásszöveg olvasatában alkalmanként mutatkozó hiányosságok) csak részlegesen tudta alkalmazni Ovidius magyar recepciótörténetének bemutatásakor. Tiszteességes és hasznos könyvről van szó, és csak remélni tudjuk, hogy a szerző máshonnan jól ismert, és persze a *Ráfogásokban* is többször (de nem elégszer) megcsillantott fordítás-értelmezői készsége hamarosan ezen a területen is megmutatkozik majd a maga teljes gazdagságában.

(Pozsony, *Kalligram*, 2011.)